

Ольга Анатоліївна Вакульчук,
кандидат історичних наук,
завідувачка відділу пресознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: 0000-0003-4171-3886
e-mail: vakulchuk@nbuv.gov.ua

БАГАТОТИРАЖНІ ГАЗЕТИ ЯК КОМПЛЕКСНЕ ІСТОРИЧНЕ І БІБЛІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ТА ЗАСІБ КОМУНІКАЦІЇ

Метою статті є інформування про специфічний вид періодичних видань – багатотиражні газети, які розглянуто як радянський феномен преси. **Методологія дослідження** визначається специфікою багатотиражної преси як комплексного історичного джерела, об'єкта бібліотечно-бібліографічного пресознавства; як бібліографічний об'єкт багатотиражна преса є джерелом складання репертуару періодики як сегмента ретроспективної національної бібліографії України. У статті запропоновано основні підходи, принципи та методи, на яких ґрунтуються дослідження багатотиражної преси. **Наукова новизна** полягає у представленні багатотиражних газет як самостійного виду історичного джерела, окремого об'єкта пресознавчих досліджень у контексті розвитку комунікаційних функцій суспільства. Сьогодні бібліотечна діяльність та наукові ретроспективні дослідження преси, зокрема й багатотиражних газет як одного з її сегментів, розглядаються як галузь знань про пресу, формування газетних фондів у бібліотеках, розвиток доступу до фондів та обслуговування ними, створення друкованого та електронного науково-довідкового апарату на газети, форма періодичних засобів масової інформації в цілому. **Висновки.** Багатотиражні газети – явище радянського часу, вони виникли і почали активно розвиватися на початку 1920-х років; у 1930-х роках, коли сформувались основні ідейні навантаження і принципи агітаційної, пропагандистської та інформаційної функцій цього виду преси, вони утвердились як масовий вид первинної преси. Надалі, аж до 1990-х років, багатотиражні газети продовжували розвиватися в тих самих межах і функціях, досягнувши свого розквіту в 1960–1980-х роках. Отже, становлення, розвиток і функціонування багатотиражних газет нерозривно пов'язані з історією країни, її економікою, культурою, видавничою справою. На часі проведення повноцінного історико-бібліографічного дослідження багатотиражної преси з розкриттям її потенціалу як багатоаспектного історичного джерела.

Ключові слова: багатотиражна преса, пресознавство, методологія, національна бібліографія України.

Актуальність теми дослідження. Багатотиражні газети як специфічний вид преси набули найбільшого розповсюдження і суспільного значення за радянських часів; процес їхніх становлення і розвитку припадає на 1920–1930-ті роки.

Нині актуальним завданням пресознавства є розкриття потенціалу цього сегмента періодики як історичного джерела, а також історико-бібліографічне вивчення багатотиражних газет, адже залучення якомога більшої кількості документів сприятиме відтворенню цілісної картини буття України в певний історичний період.

Аналіз досліджень і публікацій. За радянських часів багатотиражні газети розглядалися вченими в контексті вивчення партійно-радянської преси. Об'єктивно це пояснюється тим, що від початку їхнього виникнення і в процесі подальшого розвитку багатотиражні видання утверджувались як складова загальної системи періодичних видань СРСР. Окремих досліджень багатотиражної преси вкрай мало, історики, вивчаючи партійно-радянську пресу, лише побіжно згадували багатотиражні газети як один з її видів. Серед значимих праць слід назвати: дослідження О. Алексеевої, яка висвітлила роль багатотиражних газет у розгортанні соцзмагання в роки перших радянських п'ятирічок [1]; дисертацію Г. Вичуба, в якій проаналізовано історію виникнення, розвитку і функціонування багатотиражних газет [2]; діяльність багатотиражної преси в 1927–1932 рр. за матеріалами газет новобудов важкої індустрії дослідила М. Сланська [3]; багатотиражні газети вищих навчальних закладів розглянуто в дослідженні В. Воробйова [4]. Упродовж останніх років різні аспекти багатотиражної преси студіює Н. Солощенко. Зокрема, в колі її наукових зацікавлень – процес формування «нової людини» в період перших радянських п'ятирічок у висвітленні багатотиражних газет, галузеві газети як історичне джерело, методика їхнього дослідження [5, 6, 7] тощо. Однак проблема бібліографічної реконструкції багатотиражної преси (окрім бібліографічних покажчиків Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, далі – НБУВ), теоретичні і практичні засади виникнення, розвитку і функціонування багатотиражної преси та організації доступу до багатоаспектних газетних фондів не були об'єктом історичних досліджень у галузі бібліографознавства, бібліотекознавства та джерелознавства.

Мета статті – надати інформацію про специфічний вид періодичних видань – багатотиражні газети, визначити їх як багатоаспектне історичне джерело, сформулювати основні методологічні принципи, підходи і методи дослідження багатотиражної преси.

Виклад основного матеріалу. Багатотиражна преса – група радянських видань, що виходили на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, установах, військових частинах друкарським, літографічним або іншими розмножувальними способами. До цієї групи видань об'єктивно долучаються й такі їхні види, як листівки, звернення, тематичні додатки, «сторінки», спецвипуски, бюлетені тощо. Термін «багатотиражна преса» є скоріше усталеним, аніж таким, що відбиває кількісні параметри цих видань, і пов'язаний, найімовірніше, з тим, що перші видання цього типу створювалися на основі стіннівок – малотиражних або й взагалі виготовлених в одному екземплярі, і тому виробнича

газета з накладом до 5 тис. примірників автоматично сприймалась як багатотиражна. Разом з тим, неоднозначність терміна «багатотиражна преса» викликала й побутове існування паралельних визначень, зокрема «низова», «первинна», «мала», «виробнича» тощо. У періодиці 1920–1930-х років щодо характеристики газет підприємств, установ, закладів вищої освіти зустрічається назва «малотиражки», що є логічно зрозумілим, беручи до уваги наклад цих видань у порівнянні з центральними, обласними та міськими газетами. Можливим, і таким, що відповідає суті явища, є також термін «локальна преса», адже відбиває і розкриває проблему мікросоціуму, яким є виробничий, студентський або будь-який інший колектив. Однак, у офіційних публікаціях щодо даного типу видань найчастіше використовувався термін «низова», який, на нашу думку, розкриває зміст багатотиражної преси, що виходила на низовому рівні виробничих підприємств, державних установ та громадських організацій. Разом з тим, термін «низова» є ширшим, адже включає, окрім багатотиражних, і районні газети. Нині для характеристики преси виробничих колективів, установ, навчальних закладів загальнонавчаним є термін «багатотиражна преса».

Серед вітчизняних дослідників, які запропонували наукові засади дослідження преси, – М. М. Романюк, Г. Я. Рудий, Л. В. Сніцарчук, Ю. С. Ганжуров та ін. На сучасному етапі вчені розглядають пресознавство як окрему історичну дисципліну і пропонують таке бачення його предмета: тенденції та закономірності зародження, особливості розвитку періодики як історичного джерела, наукові принципи роботи з матеріалами преси, експертиза їхньої цінності, класифікація та систематизація. Теоретичне осмислення цих проблем, вироблення методик їхнього розв'язання є головним завданням пресознавства.

З ключових засад пресознавства впливає його головна функція – розроблення теорії і методів комплектування, реєстр, зберігання періодичних видань та інформування про них. Г. Рудий пропонує ввести до об'єкта й історико-бібліографічний та бібліотекознавчий профіль досліджень, що повністю збігається з нашими підходами до вивчення багатотиражної преси. Тому абсолютно слушною ми вважаємо думку вченого щодо зв'язку пресознавства з іншими науковими дисциплінами, насамперед з історією України, історичним джерелознавством, архівознавством, бібліотекознавством, бібліографознавством, документознавством, текстологією, інформатикою. Важливими є зв'язки пресознавства з філологічними науками, соціальними комунікаціями, політологією тощо.

Продовжуючи думку про пресознавство як спеціальну історичну дисципліну, зазначимо, що досвід роботи з газетною періодикою минулого переконує нас у тому, що газети слід розглядати як самостійний вид історичного джерела, окремий об'єкт пресознавчих досліджень у контексті розвитку комунікаційних функцій суспільства. Газети постійно відбирають соціально значущу для сучасників інформацію, щодня оприлюднюють відомості про найважливіші події,

явища, політичні процеси сучасності. Повідомлення газет є безпосереднім синхронним відображенням дійсності, які набувають особливого розвитку в періоди великих суспільних зрушень, формуючи в читачів стереотип сприйняття подій, про які йдеться, однак газети містять, поряд з конкретикою, аналітичну інформацію, що пояснює суть і значення подій з позицій сучасників.

Питання про необхідність створення джерельного масиву історичних досліджень, які б об'єктивно, без ідеологічних лакун, висвітлювали історичне минуле і дозволили б надати дослідникам повноцінну джерельну базу, де газетні фонди зайняли б належне місце, постало в період незалежної України. Це спонукало бібліотеки опрацьовувати газетні фонди, створювати систему бібліографічних покажчиків. Упродовж перших десяти років незалежності України формуються нові методологічні засади бібліотекознавства, бібліографознавства, книгознавства, документознавства, де виокремлюється напрям історико-бібліографічних досліджень. У цей період відпрацьовувалися нові методики атрибуції в умовах постійного зростання наукових вимог щодо бібліографічного опису та вдосконалення бібліографічних стандартів, у тому числі міжнародних (виходячи із запитів на інформацію), наукового опису, обліку, залучення до наукового обігу максимально можливої кількості джерел, що вимагало створення електронних ресурсів, електронних каталогів, цифрових ресурсів. Розглядаючи багатотиражні видання як різновид історичних джерел, фахівці відділу пресознавства НБУВ долучилися до їхнього вивчення, включивши до планової наукової теми напрям «Історичні і бібліографічні дослідження газетної періодики України: атрибуція, історія, контент» (розраховано на 2019–2021 рр.).

Під час роботи з багатотиражними газетами виявлено низку специфічних рис, які зумовили їхню інформаційну нестабільність і спричинили певні складнощі в роботі з підготовки метаданих для бази даних, хоча й свідчили про особливості історичного періоду побутування багатотиражної преси в цілому та її специфіки в 1920-ті, 1930-ті, 1940-ві, у другій половині 1950-х, 1960–1980-х та на початку 1990-х років. Серед таких особливостей – анонімність авторства статей; відсутність відомостей про дописувачів; нестабільність назви газети, яка змінювалася залежно від періоду суспільно-політичного розвитку України; зміни підпорядкування та відповідальності, мови, періодичності; складність атрибуції самої газети як окремого виду, адже вона могла змінювати свій статус; наявність схожих додатків; застосування однакової назви для багатотиражних газет різного профілю та походження; зміни адміністративно-територіального устрою, регіональної підпорядкованості, перейменування міст і сіл, присвоєння чи скасування у назвах імен радянських діячів тощо. Особливу складність має атрибуція колгоспних та радгоспних газет через великий масив цих видань, нестабільну періодичність; крім спільних назв колгоспні газети могли мати вигляд додатків, сторінок, листків, звернень, готуватися виїзними редакціями тощо.

Багатотиражні газети – явище радянського часу, вони виникли і почали активно розвиватися на початку 1920-х років; як масовий вид первинної преси утвердилися в 1930-х роках, коли сформувались основні ідейні навантаження і принципи агітаційної, пропагандистської та інформаційної функцій цього виду преси. Надалі, аж до 1990-х років, багатотиражні газети продовжували розвиватися в тих самих межах і функціях, досягнувши свого розквіту в 1960–1980-х роках. Завдання, котрі виконувала багатотиражна преса, залишалися майже незмінними упродовж усього періоду її існування, декларувалося її значення як виразника і ретранслятора думок певного колективу. І, хоча багатотиражна преса залишалася під суворим ідеологічним контролем, вона мала досить широкі можливості для висвітлення внутрішнього життя і діяльності свого колективу. На сучасному етапі розвивається корпоративна преса як наступниця багатотиражної з тією різницею, що багатотиражки, здебільшого, – явище радянського періоду, а корпоративні видання – «віяння» сучасної медіасфери.

У сукупності всіх аспектів багатотиражної преси як соціального явища її історичне значення може бути охарактеризоване як унікальний феномен радянської періодики, комплексне історичне джерело, що відображає як методи впливу на свідомість, формування трудових відносин, так і факти повсякденного життя, де зафіксовано всі тогочасні проблеми і події – від побутових до загальнополітичних: мікроісторія, мікротематика і макроісторія та макропроблематика. На відміну від «великих» газет, багатотиражні відображали не лише загальну «лінію партії», її ідеологічну складову, впливали на формування соціалістичної свідомості та засоби підвищення ефективності праці, але й висвітлювали факти внутрішньої діяльності колективів. Редакціями багатотиражних газет через публікації зверталася увага на стан психологічного клімату в колективі; відпрацьовувалися засоби згуртування членів колективу на засадах спільної праці; заохочувалося творче самоствердження авторів, що писали в газету, шляхом підтримки руху робітників, організації спільної діяльності; відбувалося стимулювання як окремих робітників, так і груп усередині колективів, що надавало значимості їхній праці. Багатотиражна преса за роки свого існування стала послідовним «літописом» історії певного підприємства, установи, навчального закладу у фактах, документах, поглядах сучасників; у цьому полягає її особливість. Безумовно, як джерело вона також підлягає джерелознавчій критиці, ступінь її достовірності як джерела можна встановити лише за умови обізнаності з історичними обставинами її існування і залучення комплексу інших документів.

Багатотиражні газети як окремих вид газетної періодики не були замкнені у своїй сфері побутування, а знаходилися в тісному зв'язку із системою періодики в цілому. Вони передруковували матеріали центральних, а центральні, обласні, своєю чергою, часто спиралися на матеріали багатотиражок, які можна було використати для загальної пропаганди, публікуючи їх на своїх сторінках. Крім того, цен-

тральні й місцеві газети залучали до роботи у своїх редакціях найактивніших авторів низових органів друку. Багатотиражні газети також публікували звіти органів управління, у них відбивалася загальна хроніка подій, порушувалися актуальні питання розвитку окремих галузей виробництва. Але визначальною і найхарактернішою ознакою багатотиражної преси є її здатність залучати дослідника до проблем певної галузі, що проявляються на рівні колективу, надавати можливість вивчати їх крізь призму функціонування одного конкретного підприємства, установи, а регулярність і частота виходу газети – відслідковувати процеси в їхній генезі й розвитку.

Важливо, що багатотиражні газети випускалися не лише на промислових підприємствах великих міст, але й у провінції. Тому для маленьких заводів і фабрик, котрі існували в невеликих містах і містечках, іноді дуже короткий термін, такі газети мають велике значення для реконструкції діяльності цих підприємств і, ширше, – місцевого життя. Це твердження стосується й газет установ, навчальних закладів великих і малих міст.

Досліджуючи багатотиражну пресу, необхідно враховувати її соціальні завдання, що полягали у здійсненні публічного громадського контролю над усіма сферами життя колективу, оприлюдненні відомостей про хід виробництва або навчального процесу, пропаганді цінностей, котрі в той час вважалися актуальними, мобілізації членів колективу на виконання планових та інших завдань тощо. У контексті дослідження феномена багатотиражної преси можна розглядати також її соціально-психологічну роль, адже значною мірою колективна думка через газету впливала на її внутрішню психологічну атмосферу, виступаючи, певним чином, регулятором поведінки членів колективу. Окремим аспектом дослідження можуть виступати і процеси взаємодії багатотиражної газети та аудиторії. Взаємодія простежується, з одного боку, через формування газетою своєї читацької аудиторії шляхом представлення тих чи інших інформаційних зацікавлень як суспільно корисних, а з іншого боку, – вплив аудиторії на друкований орган полягає в необхідності врахування виданням інформаційних потреб цієї аудиторії. У випадку з багатотиражними газетами спостерігається найбільший коефіцієнт збігів інформаційних потреб з потребами, що виникають у процесі діяльності людей у колективі. Однак поступово багатотиражна преса втратила в колективі своє значення неформального прискорювача робітничої ініціативи, будучи повністю підпорядкованою державно-партійному контролю.

Участь працівників підприємств (робітників, інженерно-технічних кадрів тощо), студентів і викладачів навчальних закладів, службовців різних рівнів у роботі багатотиражних газет як наочний приклад самодіяльності мас – одна зі специфічних рис багатотиражних газет. Соціальний склад кореспондентів певною мірою відображає структуру колективу. Окремо підкреслимо, що багатотиражна газета має всі ознаки й підстави називатися «масовим виданням», адже розповсюджувалася з-поміж усіх вікових, соціальних, професійних груп.

Багатотиражна преса є також бібліографічним об'єктом, адже вона – джерело складання репертуару періодики як сегмента ретроспективної національної бібліографії України, основний обов'язок якої – реєстрація та науковий опис усіх засобів друку, що виходили на території України. Планомірне створення корпусу науково-довідкових видань у галузі ретроспективної національної бібліографії на підтримку найважливіших державних проектів у сфері науки, освіти, культури, укладання тематичних інформаційно-бібліографічних покажчиків та електронних інформаційних ресурсів розпочалося на початку 90-х років ХХ ст. З того часу отримав можливість розвиватися новий напрям бібліографічної роботи наукових бібліотек – створення національної бібліографії України та ретроспективного бібліографічного репертуару української книги й періодики. Через проведення всеукраїнських дискусій поступово викристалізувалися теорія та методологія національної бібліографії, шляхи координації наукових бібліотек, зокрема НБУВ та Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника (далі – ЛННБУ імені В. Стефаника).

Створення репертуару ретроспективної національної бібліографії в контексті розвитку змісту цього терміна з огляду на історичні особливості розвитку України пропонує підходи та методи ретроспективної реєстрації творів друку та рукописів, що ґрунтуються на глибокому історичному дослідженні їхнього походження, історичного контексту та умов, у яких їх було створено. Ця концепція передбачає, що бібліографічні покажчики мають стати науковими довідниками, які супроводжуються історико-бібліографічними та джерелознавчими дослідженнями, а не лише мати реєстраційну форму. Концентрація на створенні бібліографічної джерельної бази, що дозволяє аналізувати історичні шляхи розвитку українського народу, вимагає аналітичного підходу до методів бібліографічної реєстрації, а надто в інформаційному суспільстві. Історико-бібліографознавчі дослідження багатотиражних газет мають свій конкретний аспект – визначення повного бібліографічного репертуару газетної періодики, повноту науково-бібліографічного опису, створення електронних каталогів, покажчиків та баз даних періодики, в тому числі й цифрового ресурсу, однак такі дослідження практично відсутні.

Методологія дослідження багатотиражної преси визначається її специфікою як об'єкта бібліотечно-бібліографічного пресознавства і як комплексного історичного джерела, що поєднує в собі декілька функцій і має характерний зміст: відображає методи державно-партійного впливу на свідомість громадян, трудові відносини в колективі, факти повсякденного життя, де зафіксовано всі тогочасні проблеми й події – від побутових до загальнополітичних. Отже, вивчення багатотиражної преси потребує застосування методології, що базується на *системному підході*. Основними науковими *принципами*, якими, на наш погляд, доцільно послуговуватись у процесі роботи з газетною періодикою, є принци-

пи *історизму, об'єктивності, комплексності джерельної бази, а методологічний апарат має поєднувати в собі загальнонаукові й конкретно-наукові методи.*

Отже, *системний підхід*, який доцільно використовувати у процесі дослідження багатотиражної преси, передбачає вивчення об'єкта в його цілісності, адже саме поняття «система» відбиває всі реальні явища у формі дискретних упорядкованих частин, з яких складаються цілісна картина та взаємозв'язки у структурі системи.

Принцип *історизму* полягає в оцінці кожного багатотиражного видання в контексті конкретного часу та місця, врахуванні суспільно-політичної, соціокультурної ситуації в Україні в певні історичні періоди, що впливала на закономірності виникнення, організації та функції багатотиражної преси, її завдань, видового складу, форми та змісту газет, з'ясування особливостей функціонування газет на тлі суспільно-політичних процесів, зіставлення змісту публікацій з тогочасною дійсністю і визначення об'єктивності відображення дійсності в її багатаспектності. Усе це дає змогу визначити загальне та специфічне значення багатотиражної преси, її місце в системі періодики, міру об'єктивності відображення багатотиражними газетами подій у житті країни, і – ширше – міру об'єктивності самої багатотиражної преси як історичного джерела. Важливо, щоб принцип історизму означав «тривимірний» розгляд проблеми: з позицій минулого, під кутом зору сьогодення і прогнозування перспектив на майбутнє.

Принцип *об'єктивності* спрямований на обмеження суб'єктивності в оцінках явища багатотиражної преси, залучення широкої джерельної бази різного походження, яка б дозволила всебічно розглянути об'єкт, виявити фактори, що впливали на виникнення та розвиток багатотиражної преси. Передусім, важливим є визначення ролі внутрішньої політики радянської влади, ідеологічного управління та цензурного контролю, загальної соціополітичної та економічної ситуації в Україні, історичних умов, наслідків, внутрішньої структури, форми, змісту різних видань та відображення в них реальної дійсності, явищ та процесів, їхніх сторін та властивостей.

Принцип *комплексності джерельної бази* пов'язаний із принципами історизму та об'єктивності. У бібліотеках України зберігаються великі обсяги багатотиражних газет, але основна їх маса сконцентрована в НБУВ, оскільки вона поповнювалась обов'язковим примірником, тому і є найбільш репрезентативною в сенсі охоплення якнайбільшої кількості джерел для проведення досліджень. Комплексність джерельної бази характеризується також залученням таких матеріалів, як закони, нормативні документи, архівні матеріали, статистичні збірники, довідники, плани й звіти редакцій, щоденники, бібліографічні покажчики, каталоги і картотеки провідних бібліотек України, електронні бази даних.

Методологічний апарат пресознавчих досліджень поєднує в собі загальнонаукові й конкретно-наукові *методи*, що зумовлено природою такого складного

об'єкта, як преса. Застосування сукупності методів спрямоване на всебічне вивчення об'єкта (в даному випадку, багатотиражної преси) задля отримання достовірного знання про нього. Отже, у процесі дослідження багатотиражної преси доцільно використовувати методи *структурно-функціонального і причинно-наслідкового аналізу, хронологічний, порівняльний, проблемно-тематичний, класифікації, систематизації, бібліографічно-описовий*, а також *методики джерелознавчого, бібліографічного та історіографічного аналізу*.

Серед широко застосовуваних методів одним із провідних є класифікація. Для дослідження багатотиражної преси пропонуємо використовували такі класифікаційні ознаки:

1. За *походженням*: а) як джерела колективного походження, пов'язаного з різними адміністративними, громадськими та партійними установами регіонального й місцевого значення; б) окремі газети підприємств, установ та організацій;
2. За *призначенням* (профілем) газети доцільно об'єднати у групи фабрично-заводських (з підгрупою шахтних, транспортних, великих промислових трестів і союзів), навчальних закладів (ВНЗ, технікумів, ФЗД, ФЗУ), установ (зокрема й виправно-трудових), кооперативів, профспілок, військових частин, політвідділів МТС, колгоспів;
3. *Хронологічний* принцип застосовується відповідно до періодизації історії України, з одного боку, та за хронологічними ознаками часу появи багатотиражних газет: перший етап – передумови їхнього виникнення – 1917–1921 рр. (період Української революції), другий етап – 1920-ті роки – становлення й утвердження радянської влади, третій етап – 1930-ті – початок 1940-х років – зміцнення сталінського тоталітарного режиму та повне підпорядкування преси ідеології, руїна по закінченні Другої світової війни, новий ідеологічний наступу сталінізму, поступова лібералізація життя після смерті Й. Сталіна, коротка «відлига», довготривалий період «застою», «перебудова» і часи незалежної України. Для радянського періоду історії України притаманна неоднозначність, адже в межах його мали місце значні політичні, економічні й культурні відмінності, тому логічним і можливим є більш дрібний хронологічний його поділ: 1921–1939 рр. – Україна між двома війнами, 1939–1945 рр. – період Другої світової війни, 1946–1953 рр. – повоєнні роки, 1953–1964 рр. – часи хрущовської «відлиги», 1964–1985 рр. – криза радянської системи, «застій», 1985–1991 рр. – перебудова, з 1991 р. – період незалежності, який триває. Звичайно, жорстка хронологічна прив'язка процесу становлення і розвитку преси до політико-ідеологічних чинників є доволі умовною, незважаючи на беззаперечний вплив зазначених чинників;
4. Інші засади класифікації надають можливість охарактеризувати типи, види, підвиди та групи видань за *складом і змістом газет, соціальною приналежністю* їхньої аудиторії (робітники, селяни, народна інтелігенція тощо, що має виражений політично-класовий характер); вони також можуть групуватися за де-

якими спеціальними ознаками. Основним підходом є класифікація джерел за родовидовою і типологічною класифікаційними схемами, зокрема в системі періодики вони класифікуються як масові джерела, що мають свою специфіку.

Багатотиражна преса є категорією «рід» у системі типології періодичної преси (центральні, обласні, районні тощо) і має ознаки масового газетного джерела, пов'язаного з виробництвом у промисловості, сільському господарстві, діяльністю в галузях освіти і культури. Ми розглядаємо багатотиражну пресу як сукупність джерел, що склались історично і характеризується спільними ознаками, що відповідають її призначенню і функціонуванню як засобу масової інформації, агітації та пропаганди, морально-етичного впливу, спрямованого на формування соціалістичної свідомості та організацію й участь мас у створенні економічних засад розвитку радянського суспільства.

Рід джерел характеризується їхньою спорідненою внутрішньою формою, структурою, зумовленою призначенням джерела на етапі його створення та подальшого існування. Залишається актуальною схема класифікації за *видовою ознакою*, адже поняття «вид» визначається як сукупність загальних ознак «походження, змісту і форми», завдяки яким є можливість «виробити загальні прийоми джерелознавчого аналізу для всіх різновидів джерел цього виду» [8, с. 39]. Під видом багатотиражних газет мається на увазі історично сформована сукупність газетних джерел, що характеризується однаковістю внутрішньої форми (структури), яка впливає з єдності походження, змісту, призначення джерела при його створенні [9, с. 54]. Тому видом багатотиражної преси є газети відповідного профільного спрямування за характером виробництва.

Застосовується й *географічний*, або регіональний, критерій, який надає можливість уявити картину локалізації розповсюдження багатотиражних видань у системі економічної структури промисловості та сільського господарства, вищої освіти тощо.

Важливий критерій класифікації – *мова* видання та його *періодичність*. Мовний (політико-мовний, з огляду на історичний період, що розглядається) аспект є дуже важливим, адже в суспільстві співіснували дві діаметрально протилежні тенденції – українізація та панування російської мови у пресі. Періодичність пов'язана з економічними умовами, в яких існувала преса в той чи інший проміжок часу, і зумовлена значенням, якого надавала влада кожному конкретному виданню як засобів пропаганди в сенсі його ідеологічного впливу на маси; при цьому періодичність, за словами Л. В. Снісарчук, була індикатором інтенсивності комунікації [10].

Така джерелознавча класифікація, обґрунтована українським джерелознавством, застосовується як засіб пізнання історичного та бібліографічного джерела [11, 12], а вивчення багатотиражних газет – як засіб пізнання радянського феномена преси.

Отже, періодична преса, зокрема багатотиражна, містить у собі ознаки масового джерела і це дозволяє застосовувати *кількісні* методи аналізу в ході вирішення основних завдань її дослідження. На сьогодні існує чимало наукових розробок, в яких доведено доцільність використання кількісних методів для оцінки якісного стану масових джерел. І кількісний, і якісний аналіз преси поєднує в собі метод контент-аналізу, суть якого полягає в переведенні інформації, що вивчається, в кількісні показники та в її подальшій статистичній обробці.

Метод контент-аналізу зародився наприкінці XIX – на початку XX ст., активно використовувати його почали в 1930-ті роки, чимдалі сфера застосування методу розширювалася. Нині контент-аналіз є широкоживаним спеціалістами в галузі реклами, маркетингу, психології, політології, літературознавства, PR, бібліотекознавства, джерелознавства, документознавства тощо. У галузі засобів масової інформації використання контент-аналізу пов'язане з усвідомленням факту їхньої здатності формувати громадську думку, здійснювати неабиякий вплив на людей, і тому тексти, продуковані ЗМІ, вивчаються за допомогою спеціального інструментарію, що складається з комплексу методів, серед яких і контент-аналіз. Результати досліджень з використанням цього методу викладаються за допомогою таблиць, відсотків, цифр, тобто контент-аналіз є точним науковим методом, що оперує математичними засобами.

Досліджуючи пресу, зокрема й багатотиражну, задля отримання коректних результатів, необхідно визначити конкретний фізичний обсяг матеріалів за певними тематичними напрямками. Отже, методика дослідження газет може включати використання описових методів інтерпретації джерел і одного з варіантів контент-аналізу. Як правило, з масиву газетних видань виокремлюється по 10 % кожного з видів, що є загально визнаною репрезентативною кількістю і піддається обробці. Пропонуємо загальну схему аналізу публікацій, яка базується на виокремленні семи блоків, за якими характеризуються матеріали газети. Перші три блоки – тематичні, що об'єднують у собі висвітлення газетою суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного життя країни. Наступні два блоки містять оціночні характеристики: масштаб проблем, відображених у публікаціях, їхню експертну оцінку на предмет інформаційної насиченості; ще два блоки присвячені авторам і жанрам публікацій. У середині кожного блоку загальну тематику можна розбити на категорії, котрі її деталізують. Така розроблена категоріальна система дозволяє отримати найбільш повні дані щодо характеру публікацій – їхнього змісту, масштабу висвітлених проблем, основних жанрів, авторів – і, завдяки одержаним даним, надати експертну оцінку якісного складу матеріалів. Зазначимо, що категорії, за якими здійснюється оцінка публікацій, у ході обстеження можуть «розростатися» залежно від охоплення тематичної палітри публікацій різних історичних періодів.

Блок № 1. Висвітлення багатотиражною пресою суспільно-політичного життя. Категорії:

- 1) діяльність державних органів влади;
- 2) діяльність партійних, громадських організацій;
- 3) участь виробничих колективів у суспільно-політичних подіях, акціях;
- 4) ідеологічна і масово-політична робота;
- 5) цивільна оборона, військова підготовка.

Блок № 2. Відображення багатотиражною пресою соціально-економічного життя. Категорії:

- 1) удосконалення організації праці;
- 2) покращення умов праці, побуту, охорона праці, санітарно-гігієнічні заходи, Червоний Хрест;
- 3) розвиток раціоналізаторства, винахідництва, технічної творчості;
- 4) професійна підготовка і підвищення кваліфікації;
- 5) виробнича дисципліна, критика, народний контроль;
- 6) організація соцзмагання, виконання планів п'ятирічок, ударництво, боротьба за якість продукції, стимулювання, преміювання;
- 7) організація колгоспів, колективізація, сільське господарство;
- 8) шефство, наставництво.

Блок № 3. Висвітлення в багатотиражній пресі культурного життя. Категорії:

- 1) діяльність культурно-освітніх установ;
- 2) розвиток мистецтва, художньої творчості;
- 3) культурно-масова робота, створення і діяльність музеїв, туристичних організацій, шкіл, ФЗУ;
- 4) діяльність клубних установ, фізкультурно-спортивних шкіл та гуртків, редколегій газет;
- 5) заснування газет, історія газет, передплата на періодику;
- 6) релігія, антирелігійна пропаганда, цілителі, екстрасенси;
- 7) наука.

Блок № 4. Масштаб проблеми. Категорії:

- 1) події всесоюзного значення;
- 2) події всеукраїнського рівня;
- 3) події регіонального значення;
- 4) проблеми трудового колективу;
- 5) міжнародні події.

Блок № 5. Жанри багатотиражної преси. Категорії:

- 1) допис, лист;
- 2) кореспонденція;
- 3) репортаж;
- 4) стаття;
- 5) рецензія;
- 6) інтерв'ю;

- 7) фейлетон;
- 8) оповідання;
- 9) вірш;
- 10) повідомлення Інформбюро.

Блок № 6. Автори матеріалів багатотиражних газет. Категорії:

- 1) працівники редакції;
- 2) державні, політичні, громадські, військові, релігійні діячі;
- 3) керівники і працівники організацій і установ;
- 4) журналісти, письменники;
- 5) робітники;
- 6) інші дописувачі.

Блок № 7. Експертна оцінка газетних публікацій. Категорії оцінювання:

- 1) високий коефіцієнт інформаційної насиченості;
- 2) публікація відображає проблему, але не пропонує шляхів вирішення;
- 3) низький рівень інформаційної насиченості, має агітаційно-пропагандистський характер;
- 4) новини.

З метою впорядкування даних, їхньої структуризації пропонуємо розроблений бланк контент-аналізу у вигляді таблиці, що заповнюється на основі фіксації всіх смислових категорій і одиниць рахунку проаналізованого документа:

Таблиця 1
Назва газети

№	Назва матеріалу	Зміст		Жанр		Автор		Масштаб проблеми		Експертна оцінка інформації
		блок	категорія	блок	категорія	блок	категорія			

Після того, як усі необхідні дані внесено до таблиці, здійснюється обробка зафіксованих одиниць рахунку. Відповідно до завдань дослідження встановлюються залежності (зв'язок) між певними одиницями, наприклад, тематикою публікації і масштабом її проблемності й значимості (загальносоюзного, республіканського, місцевого рівнів тощо) задля визначення динаміки розвитку або навпаки – регресу тематичної структури потоку інформації. За результатами отриманих даних формулюються висновки, що розкривають і підсумовують ключові питання дослідження. Якісний джерелознавчий аналіз матеріалів газетної періодики передбачає вивчення не лише масивів річних комплектів газет за певний проміжок часу чи період, але й виявлення документів і матеріалів, пов'язаних з організацією роботи певного видання: планів і звітів редакцій, протоколів засідань, варіантів статей, підготовлених до друку, тематики й якості текстів тощо.

Нині в бібліотеках міститься значний масив *багатотиражних газет*. Проте пошук їх у фондах значною мірою утруднений тим, що багатотиражки спеціально не збиралися (а деякими бібліотеками не збиралися зовсім), вони розпорошені, часто зберігаються в менш комфортних умовах, аніж «великі» газети. Втім, дослідження багатотиражної преси, розкриття її джерельного потенціалу нині є на часі. Важливий крок у цьому напрямі – це бібліографічне опрацювання масиву зазначених видань.

Висновки. Отже, становлення, розвиток і функціонування багатотиражних газет нерозривно пов'язані з історією країни, її економікою, культурою, видавничою справою. На часі проведення повноцінного історико-бібліографічного дослідження багатотиражної преси з розкриттям її потенціалу як багатоаспектного історичного джерела.

Список використаних джерел

1. Алексеева Е. Фабрично-заводская печать – острое оружие коммунистической партии в борьбе за развитие социалистического соревнования и стахановского движения в годы второй пятилетки (на материалах фабрично-заводских газет Ленинграда). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1953. 22 с.
2. Вычуб Г. Многотиражная печать в системе советской прессы (к истории возникновения, развития и функционирования). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1972. 19 с.
3. Сланская М. Д. Формирование и деятельность многотиражной печати в годы первой пятилетки: по материалам газет новостроев тяжёлой индустрии СССР. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1972. 17 с.
4. Воробьев В. П. Роль вузовской многотиражной печати в формировании активной жизненной позиции студенческой молодёжи (по материалам БССР. 1976–1985 гг.). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев, 1987. 23 с.
5. Солощенко Н. В. Многотиражная печать как источник по изучению процесса формирования «нового человека» в советской промышленности первых пятилеток // Исторический журнал: научные исследования. Москва, 2019. № 3. С. 106–117.
6. Солощенко Н. В. Отраслевая газета пищевой промышленности СССР в 1928–1937 годы как исторический источник: к вопросу о методике анализа содержания // Исторический журнал: научные исследования. Москва, 2020. № 2. С. 63–71.
7. Солощенко Н. В. Проблемы советской пищевой промышленности в 1933 г. в отражении заводской печати (контент-анализ многотиражных газет «За боевые темпы» и «Наша правда») // Историческая информатика. Москва, 2017. № 4. С. 78–100.
8. Рудий Г. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. Київ, 2005. 548 с.
9. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія : спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : навч. посібник. Миколаїв, 2017. 204 с.

10. Сніцарчук Л. В. Українська преса у міжвоєнній Галичині: періодичність як індикатор інтенсивності комунікації // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npkrnu_fil_2011_25_126

11. Джерелознавство історії України : довідник. Київ, 1998. 212 с.

12. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. [та ін.]. Історичне джерелознавство : підручник для студ. істор. спец. ВНЗ. Київ, 2002. 488 с.

Olha Vakulchuk,

Candidate of Sciences (History),

Head of the Press Studies Department

of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine

ORCID: 0000-0003-4171-3886

e-mail: o-vakulchuk@ukr.net

Mass-circulation newspapers as integrated historical and bibliographic source and communication tool

The purpose of the article is to inform about a specific type of periodicals – mass-circulation newspapers, which are considered as a Soviet phenomenon of the press. **The methodology** of research is determined by the specifics of the mass-circulation press as a complex historical source, the object of library and bibliographic press studies; as a bibliographic object, the mass-circulation press is a source of compiling the repertoire of periodicals as a segment of the retrospective national bibliography of Ukraine. The article proposes the main approaches, principles and methods of research of the mass-circulation press. **The scientific novelty** lies in the presentation of mass-circulation newspapers as an independent type of historical source, a separate object of press studies in the context of the development of communication functions of society. Today, library activities and scientific retrospective research of the press, in particular mass-circulation newspapers as one of its segments, are considered as a field of knowledge about the press, the formation of newspaper collections in libraries, development of access to fonds and their maintenance, creation of printed and electronic reference newspapers as a form of periodical media in general. **Conclusions.** Mass-circulation newspapers as a phenomenon of the Soviet era emerged and began to develop actively in the early 1920s, while in the 1930s established themselves as a mass type of the primary press upon formation of the main ideological loads and principles of agitation, as well as propaganda and information functions of this type of press. Further, until the 1990s, mass-circulation newspapers continued to develop within the same limits and functions, reaching their blossom in the 1960s and 1980s. Thus, the formation, development and operation of mass-circulation newspapers are inextricably linked with the history of the country, its economy, culture, and publishing business. A full-fledged historical and bibliographic study of the multi-volume press with the disclosure of its potential as a multifaceted historical source is of immediate interest.

Key words: mass-circulation press, press studies, methodology, national bibliography of Ukraine.

*Стаття підготовлена 22 січня 2020 року;
подана до друку 14 лютого 2020 року.*